

Ігор Дудник

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ ПУБЛІКАЦІЇ «КЛЮЧА ЦАРСТВА НЕБЕСНОГО» ГЕРАСИМА СМОТРИЦЬКОГО

Результат визначення місця публікації книги без вихідних даних завжди є спірним, оскільки базується на непрямих доказах, спостереженнях, зауваженнях. Як зазначала свого часу Антоніна Зьорнова, «вивчення діяльності давніх друкарів є можливим завдяки книгознавчому методу – вивченню самих видань, співставленню їх між собою та з іншими виданнями стосовно шрифту, друку, орнаменту, ілюстрацій та філіграней. Цей метод вимагає такої ж ретельності та уваги, які необхідні для вивчення мови та орфографії літературних пам'яток. Неретельне, приблизне його вживання може призвести до грубих помилок та непорозумінь»¹.

Видання «Ключ Царства Небесного» неодноразово досліджувалося як у загальних працях, присвячених історії книгодрукування², літератури³, освіти⁴, так і у спеціальних студіях, в центрі уваги яких перебувала ця пам'ятка⁵. Попри великий інтерес вчених до полемічного трактату Герасима Смотрицького, питання про місце його публікації досі залишається предметом дискусій. Свого часу Ігор Мицько зазначив, що відповідь могли би підказати результати ґрунтовного дослідження шрифтів та паперу українських і білоруських видань кінця XVI ст.⁶ У нашій статті ми спробуємо встановити місце друкування пам'ятки, ґрунтуючись на комплексному аналізі її шрифтів.

¹ Зернова А. Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец // Книга. Исследования и материалы. – Москва, 1964. – Сб. 9. – С. 77.

² Огієнко І. Історія українського друкарства. – Київ, 1994. – С. 201; Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 81; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 130.

³ Історія української літератури: у 8 т. – Київ, 1967. – Т. 1: Давня література (XI – перша пол. XVIII ст.) / В.П. Колосова [та ін.]. – С. 233-235; Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. – Київ, 1960. – Т. 1: Давня українська література (XI-XVIII ст.) / Уклад. Л. Махновець. – С. 544-546.

⁴ Пасічник І. «Ключ Царства Небесного», «Календарь римски новы» Герасима Смотрицького (Острог, 1587) // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія / І. Пасічник, П. Кралюк [та ін.], – Острог, 2011. – С. 156-160; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – Київ, 1990. – С. 118-119; Бондарчук Я. Історія Острозької академії. – Острог, 2015. – С. 299-305.

⁵ Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Підготували до видання В. Мойсеєнко, В. Німчук. У 2-х частинах. – Житомир, 2005. – 122+44 с.

⁶ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – С. 119.

Більшість книгознавців приймають твердження, що «Ключ Царства Небесного» надрукований в Острозі, але існує й інша точка зору. На думку Ярослава Ісаєвича, «є підстави для припущення, що не в Острозі, а у Вільнюсі вийшов друком написаний “в академії острозькій” збірник, який містив полемічні твори Герасима Смотрицького “простою” мовою, – “Ключ царства небесного” та «Календар римський новий»»⁷. І далі: «Якщо ж збірник Смотрицького надрукований таки в Острозі (в ньому, крім шрифтів, що перейшли до Вільнюса, були і шрифти, якими в 90-х роках друкували в Острозі), то сталося це не відразу після 1587 р., а значно пізніше»⁸. Ще категоричніше висловлювався Ігор Мицько: «після 1581 р., і аж до безсумнівно точно датованого острозького стародруку В. Великого «Книги о посничестве» 1594 р. [острозька] друкарня не діяла»⁹.

Стосовно дати видання «Ключа Царства Небесного» ми не маємо підстав не довіряти повідомленням Степана Голубєва¹⁰ і погоджуємося з прийнятим у бібліографії 1587 роком, але щодо місця видання (точніше, друкування) виникає багато питань. Прояснити їх спробуємо за допомогою аналізу шрифтового асортименту друкарень Вільна та Острога, що був наявний у них до 1587 року. Окремі спостереження наших попередників мали би спонукати вчених до його ретельного дослідження, але, як це не дивно, відповідна робота досі проведена не була.

У ґрунтовному дослідженні «Мистецька спадщина Івана Федорова» Яким Запаско виділив шість шрифтів острозької друкарні 70-х – початку 80-х років XVI століття¹¹, а Ігор Мицько в іншому місці додав, що пізніше вони зустрічаються у вільнюських друках¹². Продовжуючи працю наших шановних попередників, спробуємо детальніше розібратися у проблемі.

Для початку звернімо увагу на ряд суто методологічних питань, із якими обов’язково зіштовхнеться історик, предметом дослідження якого є шрифт стародрукованої книги. Що саме позначає цей термін? Відповідь, здавалося б, цілком очевидна: це одні й ті ж металеві літери, якими надруковані різні видання. Утім, дефініція може бути і довшою. До одного і того ж шрифту часто зараховують:

⁷ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 130.

⁸ Там само.

⁹ Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576-1636). – С. 43.

¹⁰ Голубєв С. Предисловие // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1887. – Ч. 1, т. 7. – С. XIV: «Те, що означене видання вийшло у світ в 1587 р., – про це є пряма вказівка в “Антології” Діпліца (вид. 1631 р.), де на останній сторінці говориться, що першим руським богословом південно-західної Русі є той, хто видав у 1587 році “Ключ Царства Небесного”; ім’я ж його [автора – І.Д.] легко пізнає той, хто вміє читати арабською, – при чому, на берегах виставлені ініціали цього імені – Г. Д. С.»

¹¹ Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974. – С. 160-162.

¹² Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576-1636). – С. 43.

– літери різного відливу, але виготовлені з використанням одних і тих же пуансонів (сталевих штампів із рельєфним дзеркальним зображенням літер, що використовувалися для виготовлення шрифтових матриць);

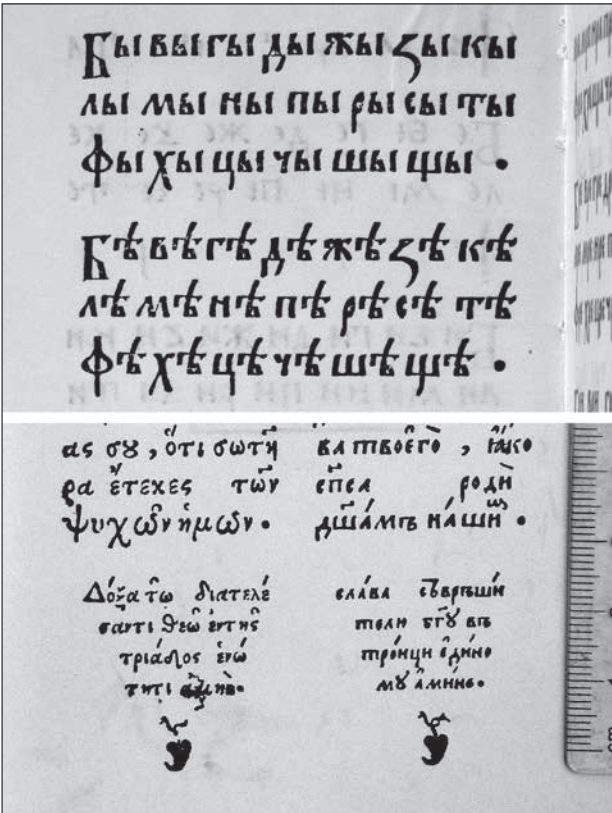
– копії шрифтів, тобто літери максимально подібного до прототипу розміру і форми, виготовлені за допомогою нових пуансонів.

Вживаючи словосполучення «різні шрифти», ми матимемо на увазі літери, виготовлені за допомогою різних пуансонів, а значить різної графіки, навіть якщо вони одного розміру і відрізняються ледь помітними ознаками.

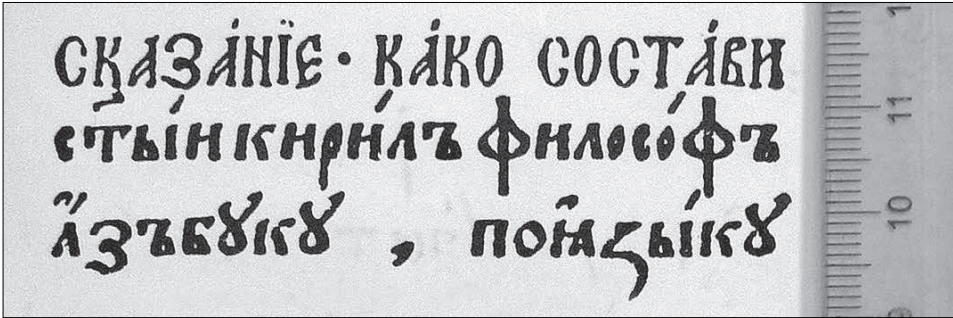
Водночас, досліджуючи **всі** шрифти того чи іншого видання (навіть якщо це лише один рядок, набраний відмінним від інших шрифтом), ми розмежовуватимемо комплекти прописних та рядкових літер. На цю думку нас навела ситуація з вживанням одного і того ж комплекту прописних разом з більшим і меншим острозькими курсивами. Але не будемо забігати наперед, і розглянемо всі острозькі шрифти, вживані до 1587 року.

Безсумнівними острозькими виданнями 1578-1587 років є Абетка, Псалтир з Новим завітом і покажчиком до неї, «Хронологія» Андрія Римші

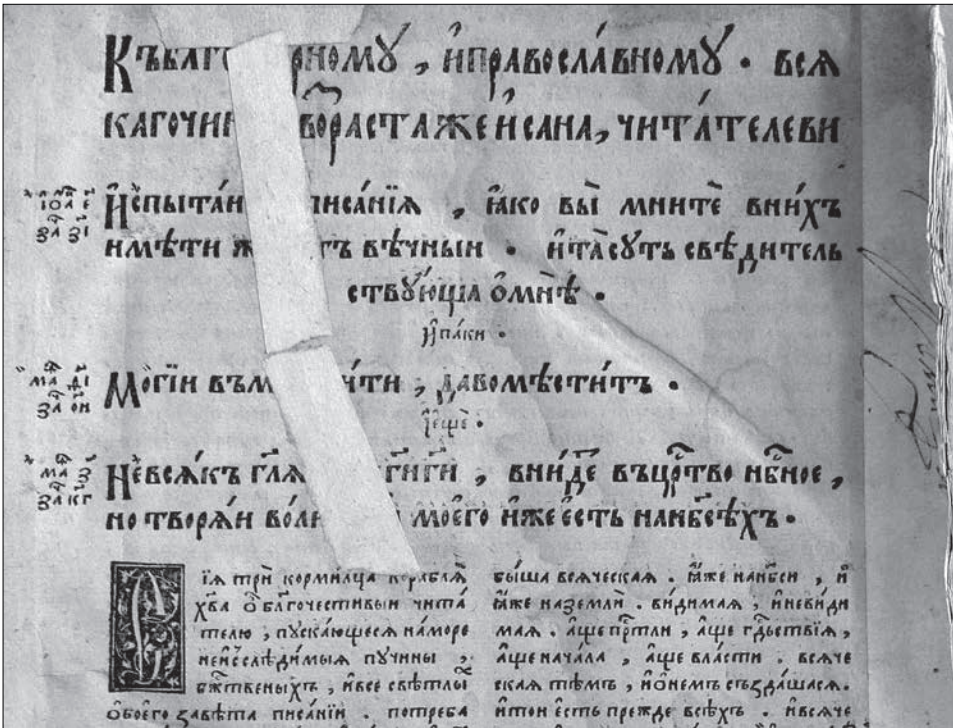
та Біблія. Всі вони мають вихідні дані: рік і місце публікації. Вже в першому виданні Острозької друкарні – Абетці 1578 року – присутній майже повний її шрифтовий асортимент: московський півустав, більший та менший острозькі курсиви, обидва грецькі шрифти (іл. 1). Усі їх відзначав у згаданій праці Яким Запаско. Втім, у Абетці є ще один шрифт, який дослідник не помітив. Ним набраний лише один рядок тексту, але зустрічається цей шрифт і у пізніших виданнях (іл. 2). Ще один острозький шрифт цього періоду – великий півустав, що вживаний в Біблії (іл. 3). Повний шрифтовий асортимент

Іл. 1. Шрифти «Абетки», Остріг, 1578

Ил. 2. Заголовковий шрифт (прописні) з острозької «Абетки» 1578 р.

Ил. 3. Великий півустав (10 рядків = 120 мм, 32 pt). Фрагмент сторінки «Біблії», Остріг, 1581

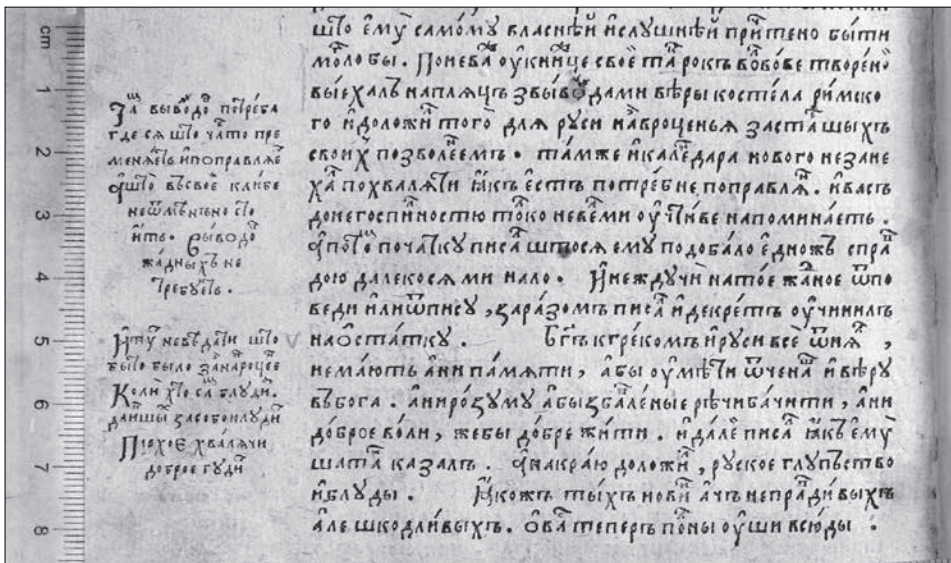
московський півустанов І. Федорова. Прописні		
московський півустанов І. Федорова. Рядкові	22 pt	
острозький курсив. Прописні		
острозький курсив більший. Рядкові	14 pt (міттель)	
острозький курсив менший. Рядкові	10 pt (корпус)	
острозький заголовковий в'язеподібний. Прописні		
острозький півустанов великий. Прописні		
острозький півустанов великий. Рядкові	32 pt (мал. канон)	

Іл. 4. Шрифтовий асортимент Острозької друкарні 1578-1587 рр.

Острозької друкарні періоду 1578-1587 років, представлений на іл. 4. За-раз же оглянемо шрифти, якими надрукований «Ключ Царства Небесного» (іл. 5).

Основним шрифтом книги є більший острозький курсив (10 рядків = 50 мм, що дорівнює приблизно 14 пунктам¹³). Для приміток використаний менший острозький курсив (10 рядків = 42 мм, 10 pt). З обома цими шрифтами, як і в Острозькій Біблії, вживаний один і той же прописний шрифт. Це начебто підтверджує те, що книга надрукована в Острозі. Але справа в тому, що після 1581 року у виданнях, які точно атрибутовані як острозькі, ці шрифти не зустрічаються. Натомість бачимо їх у віленських друках, зокрема, у Граматиці 1586 р. (іл. 6), а також у продукції львівської друкарні, починаючи з «Окружної грамоти патріарха Єремії» 1591 р. (іл. 7). Отже, наявність у досліджуваній пам'ятці острозьких курсивних шрифтів не вирішує питання про місце її публікації – книга могла з'явитися і в Острозі, і у Вільні, і навіть у Львові.

¹³ За традицією, вкоріненою у друкарстві близько 1785 року французькими типографами Дідо, величина шрифту вимірюється у пунктах (1 пункт = 0,376 мм). Шрифт величиною 14 пунктів називається мітель.

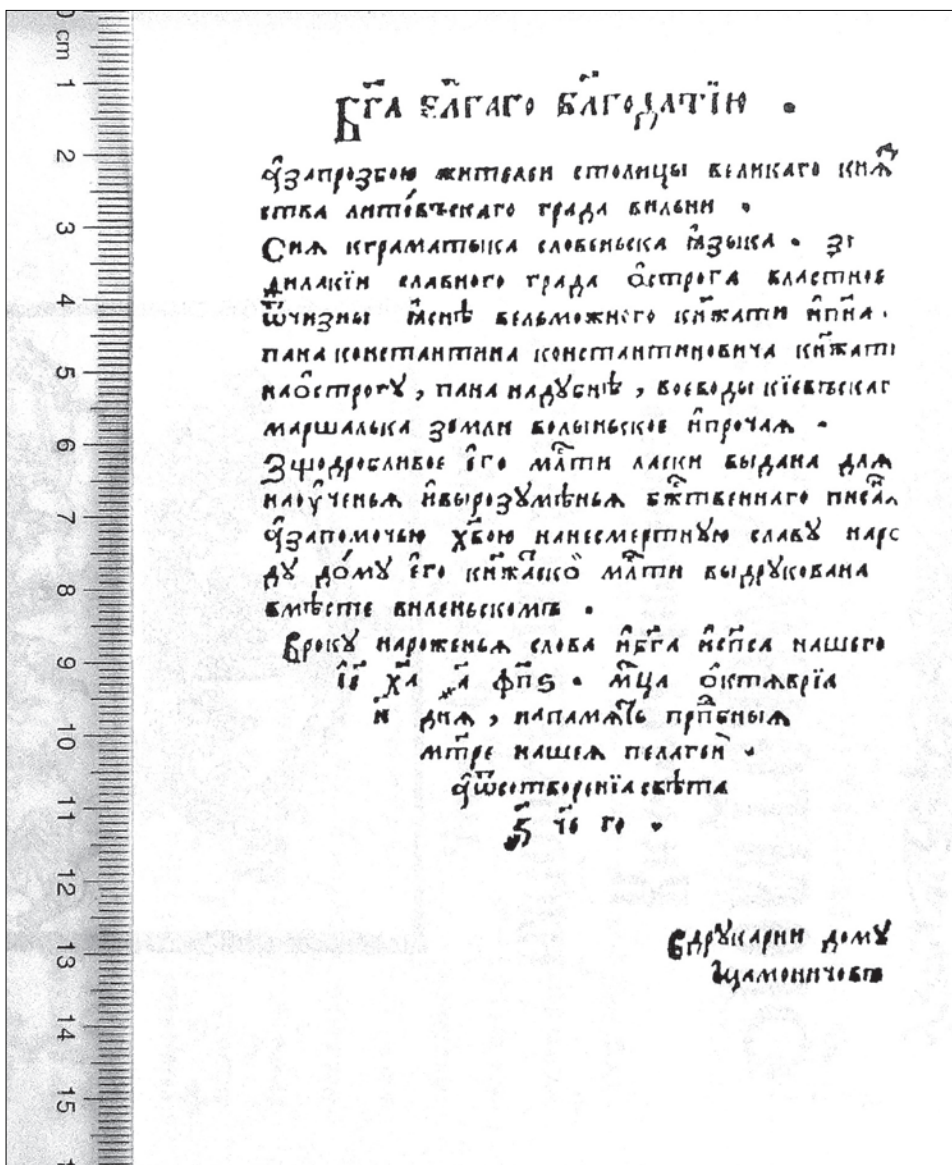

Іл. 5. Фрагмент сторінки книги «Ключ Царства Небесного»

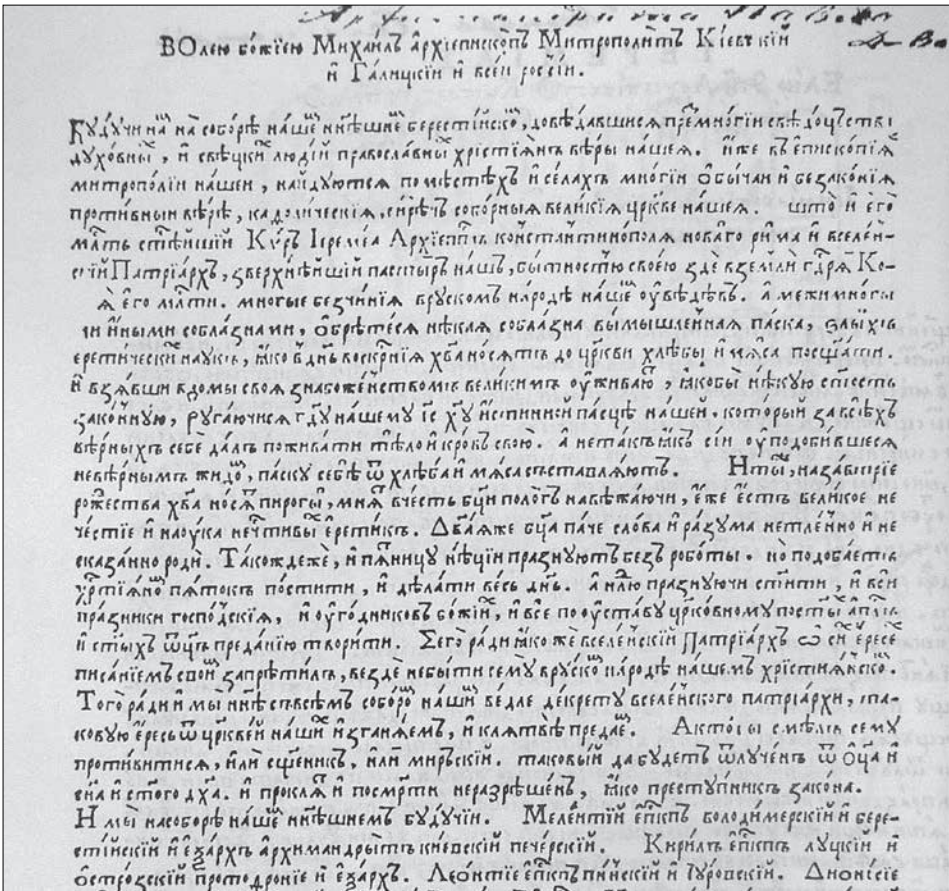
Аналогічна ситуація і з московським півустановом Івана Федорова (10 рядків = 85 мм, 22 pt) – він зустрічається у виданнях всіх трьох згаданих типографій. Але якщо ми порівняємо літери цього шрифту в «Ключі Царства Небесного» та Біблії, то побачимо, що для друку трактату Смотрицького використовувався не московський півустанов, а дуже точна його копія – це видно, наприклад, по краплі в літері -к- та по вертикальних серифах¹⁴ в літері -т- (іл. 8). Тобто, якщо в Острозькій Біблії для півустановного шрифту використані пуансоні, привезені Іваном Федоровим з Москви, то у «Ключі Царства Небесного» ми бачимо їх копію. Це може свідчити про те, що книга друкувалася не в Острозі, але для переконливого висновку цієї інформації замало. Оглянемо решту шрифтів видання.

Подібна ситуація і з великим півустановом (приблизно 32 pt), який зустрічається як у віленських, так і в острозьких виданнях. Бачимо його вже у віленському «Євангелії» 1575 року. У книгах, виданих в Острозі, великий півустанов постійно вживається, починаючи з 1594 року, але вперше його можна помітити ще в Біблії 1581 року, де ним набрано кілька рядків (іл. 3). Тож наявність у «Ключі Царства Небесного» великого півустанову, також жодним чином не прояснює питання про місце друкування книги.

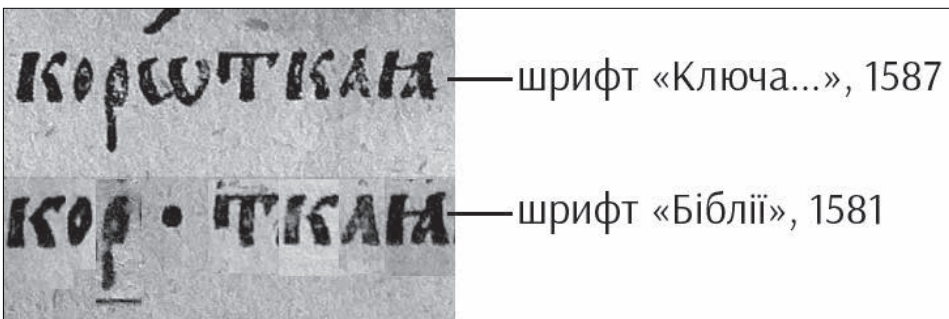
¹⁴ Сериф (англ. serif, рос. засечка) – коротка, зазвичай горизонтальна, риска на кінці літери, якою починається і якою закінчується основний штрих знака. Останніми роками, простежується намагання впровадити український відповідник – “карб”, але таке вживання поки що не усталене.

Лл. 6. Більший курсивний шрифт (10 рядків = 50 мм, 14 pt).
Сторінка «Граматики», Вільно, 1586

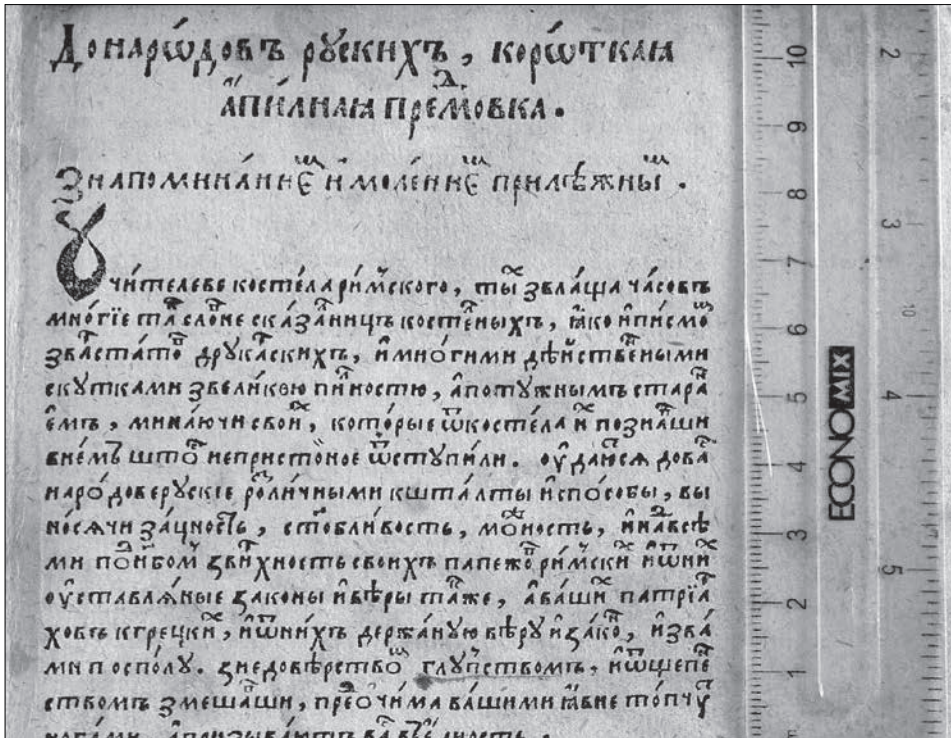

Лл. 7. Більший курсивний шрифт (10 рядків = 50 мм, 14 pt).
«Окружна грамота патріарха Єремії», Львів, 1591

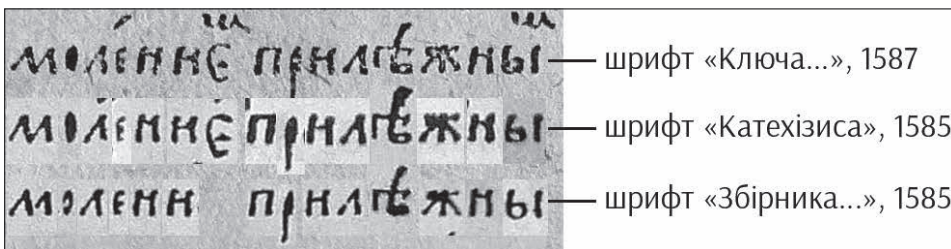

Лл. 8. «Московський» півустав з книг «Ключ Царства Небесного» та з «Біблії» (Остріг, 1581)

Лл. 9. Великий півустав, середній півустав та більший курсив.
Фрагмент сторінки книги «Ключ Царства Небесного» (1587)

Лл. 10. Середній півустав.

Порівняння шрифтів з книг: «Ключ Царства Небесного» (1587),
«Катехізіс» П. Канізія (Вільно, 1585), «Збірник поученій» (Вільно, 1585)

Інша справа з останнім із вживаних у цьому виданні шрифтом – середнім півуставом (18 pt), яким набраний у книзі лише один рядок (іл. 9). Він не зустрічається у жодному острозькому виданні, у чому ми переконалися, оглянувши увесь шрифтовий асортимент місцевої друкарні¹⁵. Водночас, він наявний у кількох віленських друках, зокрема у Катехізисі Петра Канізія (1585) та «Збірнику поученій» (1585). Ретельне порівняння відбитків літер «Ключа Царства Небесного» та двох щойнозгаданих видань (іл. 10) не залишає сумніву у тому, що вони належить до одного й того ж шрифту.

Враховуючи те, що з п'яти шрифтів, які використовувалися для набору «Ключа Царства Небесного», чотири зустрічаються як у острозьких, так і у віленських виданнях, а п'ятий лише у віленських, можемо зробити висновок, що пам'ятка, хоч і була підготовлена в Острозі, друкувалася таки у Вільні. В окреслений період подібна практика не була чимось надзвичайним. Згадаймо Граматику Псевдо-Дамаскіна, що побачила світ 1586 року «у місті Віленським», але впорядковували її інтелектуали «з газофілакії славного града Острога» (іл. 6). Наведені приклади дозволяють стверджувати, що співпраця між двома культурними осередками була щільнішою, ніж досі вважалося. Взаємозв'язки Острога і Вільна останньої третини XVI ст., безумовно, потребують подальших досліджень.

---

¹⁵ Дудник І. Шрифти острозької друкарні (1578-1612) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв / За ред. В.Я. Даниленка. – Харків, 2016. – №. 4. – С. 29-37.